

राष्ट्रिय जनसङ्ख्या नीति, २०७१

नेपाल सरकार
स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय
रामशाहपथ, काठमाडौं

मा. खगराज अधिकारी
स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्री

नेपाल सरकार

स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रीज्यूको

नीजि सचिवालय

रामशाहपथ, काठमाडौं, नेपाल ।

फोन : ४-२६२५३४

फ्याक्स : ४-२६२५६५

मिति :

पत्र संख्या :-
चलानी नं. :-

विषय :-

प्राक्कथन

जनसंख्या बहुपक्षीय सरोकारको विषय भएकोले यसको व्यवस्थापनमा राज्यका सबै क्षेत्र र निकायहरूको संलग्नता आवश्यक हुन्छ। मुलुकको विकासमा सबै प्रयासका केन्द्रबिन्दु र सबै प्रतिफलको उपभोक्ता जनसंख्या नै भएकोले जनसंख्या र विकास बीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ। विगतका अवधिमा नेपालमा योजनावद्ध विकासको क्रममा आवधिक योजनाहरूमा बसाइँ-सराइँ, परिवार नियोजन तथा मातृशिशु एवं जनसंख्या वृद्धि र आर्थिक विकास बीच सन्तुलन कायम गर्ने जस्ता कुराहरू मात्र क्षेत्रगत नीतिका रूपमा कार्यान्वयन भएको देखिन्छ।

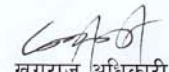
नेपालमा विद्यमान लैङ्गिक, यौनिक, जातीय, भाषिक र भौगोलिक विभेद र असमानताहरूलाई उचित तवरले सम्बोधन गर्न, प्रजनन दर घटाउन, विवाहको उमेर बढाउन, स्वदेशमा रोजगारीका नयाँ अवसरहरू सिर्जना गर्न, व्यवस्थित बसाइँ-सराइँ तथा सहरीकरण योजना लागू गर्न एवं दिगो विकासको प्रयासलाई व्यवस्थित गरी हरेक नागरिकलाई गुणस्तरीय एवं समृद्ध जीवन यापन गर्ने अवसरको वृद्धि गर्न राज्यका सबै क्षेत्रमा सुधारका लागि यो राष्ट्रिय जनसंख्या नीति, २०७१ ल्याइएको छ।

विकास योजना तर्जुमा गर्दा जनसांख्यिक प्रभावको समेत अध्ययन गरी तिनको उपयुक्तता पुष्टि गरेर मात्र योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने नीति रहेकोले त्यसबाट भविष्यमा विकास आयोजनाको कार्यान्वयनलाई अझ नतिजामुखी बनाउन यस नीतिको कार्यान्वयनले मद्दत गर्ने छ। यिनै नीतिगत विषयहरूलाई उल्लेख गरी विगत धेरै वर्षको प्रयत्न र धेरै व्यक्तिहरूको मेहनत स्वरूप यो राष्ट्रिय जनसंख्या नीति, २०७१ स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा आएको छ।

नेपाललाई सन् २०२२ भित्र अतिकम विकसित राष्ट्रबाट विकाशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने दीर्घकालीन सोचकासाथ मुकुटमा व्याप्त गरिवी घटाई आम जनताको स्वस्थ जीवनयापनका लागि यो नीतिको कार्यान्वयन प्रभावकारी तवरले गरिनेछ। यो नीतिको कार्यान्वयन गर्नका लागि प्रमुख र सहयोगी जिम्मेवारी निकायका रूपमा उल्लेख भएका विभिन्न निकायहरूको सहयोग समन्वय र सहकार्य हुनु आवश्यक छ। यस नीतिको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्यांकनको लागि स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले प्राथमिकतासाथ समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्नेछ। प्रस्तुत नीतिले अवलम्बन गरेका विभिन्न रणनीतिहरूको कार्यान्वयनबाट यस नीतिको दीर्घकालीन सोच अनुरूपको लक्ष्य भविष्यमा हासिल हुने विश्वास गरेको छ।

अन्त्यमा यो नीतिको तर्जुमा गर्ने क्रममा संलग्न भई सहयोग गर्ने संपूर्ण व्यक्ति तथा निकायहरूलाई धन्यवाद व्यक्त गर्दै आगामी दिनमा यस नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि समेत सक्रिय र अर्थपूर्ण सहयोगको अपेक्षा राखेको छ।

१३ चैत्र, २०७१

खगराज अधिकारी
मन्त्री

नेपाल सरकार
स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय

फोन नं.

४२६२५९०
४२६२८०२
४२६२७०६
४२६२९३५
४२६२८६२
४२२३५८०

(.....शाखा)

प्राप्त पत्र संख्या :-

पत्र संख्या

चलानी नं. :-

रामशाहपथ,
काठमाडौं, नेपाल ।

मिति :-

विषय :-

दुई शब्द

नेपालको आवधिक योजनाहरूमा जनसंख्या सम्बन्धी क्षेत्रगत नीतिको व्यवस्था भए तापनि महिला, बालबालिका, युवा, जेष्ठ नागरिक एवं अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा नेपालले अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा गरेको प्रतिबद्धताहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न, युवा जनशक्तिलाई स्वदेशमा रोजगारी तथा आय आर्जनका अवसरहरू सिर्जना गर्न, प्रजनन दर घटाउन, विवाहको उमेर बढाउन, व्यवस्थित बसाइ-सराई तथा सहरीकरण योजना लागू गर्न दीर्घकालीन सोच र लक्ष्य राखी सबै सरोकार निकायहरू बीच समन्वय गरी नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नको लागि एउटा राष्ट्रिय जनसंख्या नीतिको आवश्यकता महशूस गरी यो राष्ट्रिय जनसंख्या नीति, २०७१ स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा आएको छ ।

जनसंख्या बहुपक्षीय सरोकारको विषय भएकोले यसको व्यवस्थापनमा राज्यका सबै क्षेत्र र निकायहरूको भूमिका र संलग्नता आवश्यक हुन्छ । मुलुकको विकासमा सबै प्रयासका केन्द्रविन्दु र विकासका सबै प्रतिफलको उपभोक्ता जनसंख्या नै भएकोले जनसंख्या र विकास बीच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । परिवार नियोजन, सुरक्षित मातृत्व, बाल स्वास्थ्य तथा पोषण जस्ता कार्यक्रमहरूको सकारात्मक प्रभावले गर्दा आम नेपाली जनताको औसत आयुमा वृद्धि, जन्मदरमा क्रमिक सुधार, मातृ तथा शिशु मृत्युदरमा कमी आई मुलुकको जनसंख्या व्यवस्थापनको क्षेत्रमा सकारात्मक प्रभाव पर्न गएको छ । नेपालमा विद्यमान लैङ्गिक, यौनिक, जातीय, भाषिक र भौगोलिक विभेद र असमानताहरूलाई उचित तवरले सम्बोधन गर्नका लागि समावेशी विकासको अवधारणा अनुरूप सामाजिक र आर्थिकरूपले उत्पीडनमा परेका विभिन्न जाति, समुदाय र क्षेत्रका जनताको उत्थान र विकासका लागि लक्षित कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्न समेत प्रस्तुत नीतिले जोड दिएको छ ।

प्रस्तुत नीतिको कार्यान्वयन गर्ने सन्दर्भमा यो नीतिले अवलम्बन गरेका रणनीतिहरूलाई सबै सरोकारवाला निकायहरूले प्राथमिकतासाथ आ-आफ्नो कार्यक्रमसंग आवद्ध गरी कार्यान्वयन गरेमा मात्र यस नीतिको उद्देश्य र लक्ष्य पूरा हुन सक्नेछ । यस नीतिको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्यांकनको लागि स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालयले प्राथमिकतासाथ समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्नेछ । मुलुकको राष्ट्रिय जनसंख्या नीति सम्बन्धी अवस्था र गतिविधि प्रति अभिरुची र सरोकार राख्ने संपूर्ण बुद्धिजीवी, राजनीतिकर्मी, अनुसंधानकर्ता, कर्मचारी, शिक्षक, विद्यार्थी, पेशागतवर्ग, उद्योगी, व्यवसायी तथा सर्वसाधारण जनताको साथै दातृ निकायहरूका लागि समेत यो नीतिगत दस्तावेज अत्यन्त उपयोगी रहने विश्वास लिएको छ ।

अन्त्यमा यो नीति तयार गर्ने कार्यमा संलग्न जनसंख्या महाशाखाका सहसचिव श्री केदार बहादुर वोगटी लगायत सो महाशाखामा कार्यरत कर्मचारीहरू तथा उक्त कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने विभिन्न मन्त्रालय, विभाग तथा संस्थाहरूलाई धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

११ चैत्र, २०७१

शान्त बहादुर श्रेष्ठ

सचिव

विषयसूची

१. पृष्ठभूमि.....	१
२. विगतका प्रयासहरू.....	१
३. वर्तमान स्थिति.....	२
४. समस्याहरू र चुनौतीहरू	३
४.१ प्रमुख समस्याहरू	३
४.२ प्रमुख चुनौतीहरू	४
५. नयाँ नीतिको आवश्यकता	४
६. राष्ट्रिय जनसङ्ख्या नीतिको भावी सोच, ध्येय, लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू	५
७. नीतिहरू.....	६
८. रणनीतिहरू.....	६
८.१ नीति ७.१ का रणनीतिहरू.....	६
८.२ नीति ७.२ का रणनीतिहरू.....	७
८.३ नीति ७.३ का रणनीतिहरू.....	८
८.४ नीति ७.४ का रणनीतिहरू.....	८
८.५ नीति ७.५ का रणनीतिहरू.....	९
८.६ नीति ७.६ का रणनीतिहरू.....	१०
८.७ नीति ७.७ का रणनीतिहरू.....	१०
८.८ नीति ७.८ का रणनीतिहरू.....	११
८.९ नीति ७.९ का रणनीतिहरू.....	११
९. संस्थागत संरचना र कानुनी व्यवस्था.....	१२
९.१ संस्थागत संरचना.....	१२
९.१.१ राष्ट्रिय जनसङ्ख्या परिषदको गठन.....	१२
९.१.२ मन्त्रालय	१३
९.१.३ विभाग.....	१३
९.१.४ सम्पर्क निकाय.....	१३
९.२. संस्थागत जिम्मेवारी.....	१३
९.३ कानुनी व्यवस्था.....	१६
१०. आर्थिक पक्ष	१६
११. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन.....	१६
१२. अपेक्षित उपलब्धि	१७
१३. जोखिमहरू	१७
१४. नीतिमा परिमार्जन	१७
१५. वाधा, अड्काउ फुकाउने	१७
१६. खारेजी	१७

१. पृष्ठभूमि

जनसङ्ख्या बहुपक्षीय सरोकारको विषय हो। यसको व्यवस्थापनमा सबै क्षेत्रको संलग्नता आवश्यक छ। जनसङ्ख्याको वृद्धि, बनावट र वितरणलाई वैज्ञानिक रूपमा व्यवस्थापन गर्नसके जनसङ्ख्याले राष्ट्रिय विकासमा सकारात्मक योगदान पुर्याकउँछ। जनसङ्ख्यामा परिवर्तन ल्याउने प्रमुख तीन तत्व जन्म, मृत्यु र बसाइसराइ हुन्। जनसङ्ख्यालाई राष्ट्रिय विकासको गति सँग सुहाउँदो बनाउन यी विषयहरूमा सरकारको स्पष्ट नीति तथा कार्ययोजना आवश्यक छ।

जनसङ्ख्या परिवर्तनशील भएकाले यसका लक्ष्यहरू भौगोलिक सामाजिक तथा आर्थिक संरचना अनुसार फरकफरक हुन्छन्। जनसङ्ख्याको विषयमा नियन्त्रण भन्दा वितरण र व्यवस्थापन महत्वपूर्ण हुन्छन्। नेपालले सन् १९९४ को कायरो मा सम्पन्न भएको जनसङ्ख्या तथा विकाससम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन तथा अन्य विभिन्न सम्मेलनहरूमा पारित कार्ययोजनाका आधारमा जनसङ्ख्याको व्यवस्थापनका पक्षमा जोड दिएको छ। यसै आधारमा हाल जनसङ्ख्या तथा विकाससम्बन्धी २० वर्षे (२०६७-२०८७) दीर्घकालीन योजना (Population Perspective Plan) कार्यान्वयनमा रहेको छ।

जनसङ्ख्या तथा विकाससम्बन्धी दीर्घकालीन योजनाले जनसङ्ख्याको प्रक्षेपण गरी देशलाई आवश्यक पर्ने स्वास्थ्य, इन्जिनियरिङ्, कृषि, शिक्षा तथा अन्य क्षेत्रका दक्ष प्राविधिकहरू भौगोलिक आधारमा भन्दा पनि जनघनत्वका आधारमा न्यायोचित वितरण गर्नुपर्ने मान्यता राखेको छ। नेपालमा प्रतिमहिला प्रजननदर घटे पनि सङ्ख्यात्मक रूपमा नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धि हुँदै गएको छ। जन्मदर घट्दो र वृद्ध जनसङ्ख्याको अनुपात बढ्न केही समय लामो अवस्थाका बीचमा देशमा भएको श्रम शक्तिलाई जनसाङ्ख्यिक लाभांश (Demographic Dividend) का रूपमा उपयोग गर्नु आवश्यक हुन्छ।

देशको अर्थतन्त्रलाई सबल बनाउन सरकारी प्रयासले मात्र सम्भव नहुने भएकाले सरकारी, गैरसरकारी, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज एवं साझेदार सबै पक्षको सहभागिता र सहकार्यमा जनसङ्ख्याको समुचित व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक छ।

२. विगतका प्रयासहरू

नेपालमा जनगणनाको प्रारम्भ वि.सं. १९६८ देखि नै भए तापनि २००८ देखि मात्र वैज्ञानिक रूपमा गणना गरी त्यसका तथ्याङ्कलाई नीति निर्माणमा प्रयोग गरिएको हो। त्यसपछि प्रत्येक दस वर्षमा जनगणना गर्ने गरिएको छ। सर्वेक्षणतर्फ पहिलो पटक वि.सं. २०३३ मा नेपाल प्रजनन सर्वेक्षण (Nepal Fertility Survey) भएको हो। त्यसपछि बसाइसराइ सर्वेक्षण (Migration Survey) लगायतका सर्वेक्षणहरू विभिन्न समयमा सम्पन्न गरिएका छन्। जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण भने प्रत्येक पाँच वर्षमा गर्ने गरिएको छ। यसका अतिरिक्त आ वधिक रूपमा श्रम शक्ति सर्वेक्षण र जीवनस्तर सर्वेक्षणसमेत हुने गरेका छन्।

नेपालमा बेग्लैरूपमा जनसङ्ख्या नीति तर्जुमा नभए पनि योजनाबद्ध विकाससँगै जनसङ्ख्या नीतिका विषयहरू केही हदमा सम्बोधन हुने गरेको पाइन्छ। योजनामा समाविष्ट नीतिका आधारमा पहिलो पञ्चवर्षीय योजनादेखि पाँचौँ योजनासम्ममा बसाइसराइ र परिवार नियोजन तथा मातृशिशु स्वास्थ्यसम्बन्धी कार्यक्रममा जोड दिइएको थियो। छैटौँ योजनामा जनसङ्ख्या वितरण र बसाइसराइको व्यवस्थापन, सातौँ योजनामा जनसङ्ख्या वृद्धिदर र आर्थिक विकासबीच सन्तुलन र आठौँ योजनामा क्षेत्रगत नीतिका रूपमा जनसङ्ख्याको महत्वलाई स्वीकार गरी राष्ट्रिय नीतिसहित उपयुक्त स्थान प्रदान गरियो। नवौँ योजनामा बीस वर्षे दीर्घकालीन दृष्टिकोण प्रस्तुत गरिएको र त्रिवर्षीय योजना (वि.सं. २०६७/६८-२०६९/७०) को अन्त्यसम्ममा कुल प्रजनन दरलाई प्रतिस्थापन तहमा पुर्याउने लक्ष्य राखिएको थियो। तीन वर्षीय अन्तरिम योजना (वि.सं. २०६४/६५ - २०६६/६७) तथा त्रिवर्षीय योजना (वि.सं. २०६७/६८ - २०६९/७०) मा समेत सानो र गुणस्तरीय परिवारको अवधारणासहित जनसङ्ख्या वृद्धिदर घटाई गरिबी निवारणलाई टेवा दिने, जनसङ्ख्या व्यवस्थापन र यससँग सम्बन्धित कार्यक्रमलाई विकासका सबै कार्यक्रमहरूसँग आबद्ध गर्ने तथा बसाइसराइ प्रक्रियालाई व्यवस्थित गरी जनसङ्ख्या व्यवस्थापन गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको थियो। तेह्रौँ योजना (२०७०/७१-२०७२/७३) भने नेपाललाई सन् २०२२ भित्र अति कमविकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्नति गर्ने दीर्घकालीन सोचका साथ, देशमा व्याप्त गरिबी घटाई आम जनताको जीवनस्तरमा प्रत्यक्ष परिवर्तनको अनुभूति दिलाउने उद्देश्य र गरिबीका रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्यालाई १८ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य लिई कार्यान्वयनको चरणमा रहेको छ।

राष्ट्रिय जनसङ्ख्या रणनीति, वि.सं. २०४० (सन् १९८३), राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति २०७१, दोस्रो दीर्घकालीन स्वास्थ्य योजना वि.सं. २०५४-२०७४ गरिबी निवारणको रणनीतिक दस्तावेज, पहिलो नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र कार्यक्रम (वि.सं. २०६२/६३ -

२०६६/६७), र दोस्रो नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र कार्यक्रम वि.सं. २०६७/६८-२०७१/७२ तर्जुमा भएका र यिनले प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा जनसङ्ख्याका विषयलाई केही हदसम्म सम्बोधन गरेका छन् ।

जनसङ्ख्यालाई संस्थागतरूपमा सम्बोधन गर्ने क्रममा सर्वप्रथम राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालयअन्तर्गत जनसङ्ख्या महाशाखाको स्थापना गरिएको थियो । वि.सं. २०३० मा राष्ट्रिय योजना आयोगबाट जनसङ्ख्यासम्बन्धी कार्यदल तथा वि.सं. २०३१ मा जनसङ्ख्या नीति तथा समन्वय बोर्डको गठन गरियो । यसै बोर्डलाई वि.सं. २०३७ मा राष्ट्रिय जनसङ्ख्या आयोगमा परिणत गरियो । देशमा बहुदलीय व्यवस्थापनको पुनः स्थापनापछि वि.सं. २०४७ मा सो आयोग समेत विघटन भयो र जनसङ्ख्या विषय क्षेत्रलाई महाशाखाका रूपमा फेरि राष्ट्रिय योजना आयोगमा व्यवस्थित गरियो । साथै जनसङ्ख्याको विषयलाई राष्ट्रिय नीति निर्माणमा उच्च महत्त्व प्रदान गर्न प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा राष्ट्रिय जनसङ्ख्या समितिको समेत व्यवस्था गरियो । जनसङ्ख्या र विकाससम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन (सन् १९९४, कायरो) पछि जनसङ्ख्यालाई राष्ट्रियस्तरमा प्राथमिकता दिने क्रममा वि.सं. २०५२ मा पहिलोपटक बेग्लै जनसङ्ख्या तथा वातावरण मन्त्रालयको स्थापना गरियो । सुधारका क्रममा वि.सं. २०६१ मा उक्त मन्त्रालयको विघटन भई त्यसको जनसङ्ख्या महाशाखालाई स्वास्थ्य मन्त्रालयमा समाहित गरी स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयको नामाकरण गरियो । हालसम्म यसै मन्त्रालयमा व्यवस्थित जनसङ्ख्या महाशाखालाई नै जनसङ्ख्यासम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूको जिम्मेवारी प्रदान गरिएको छ ।

३. वर्तमान स्थिति

तुलनात्मकरूपमा जनसङ्ख्याको उच्च वृद्धिदर, किशोरकिशोरी तथा युवावर्गको बाहुल्य, वृद्धवृद्धाको सङ्ख्यामा क्रमशः बढोत्तरी, भौगोलिक रूपमा जनसङ्ख्याको असमान वितरण आदि हाल नेपालको जनसङ्ख्याका मुख्य विशेषताहरू हुन् । वि.सं. १९६८ मा प्रथम पटक जनगणना हुँदा नेपालको जनसङ्ख्या ५६ लाख ३८ हजार भएकोमा वि.सं. २०६८ मा यो सङ्ख्या वृद्धि भएर करिब २ करोड ६५ लाख पुगेको छ । विगत तीन दशकको वृद्धिदरलाई नियाल्दा वि.सं. २०४८ सम्म वार्षिक वृद्धि २.०८ प्रतिशत थियो भने वि.सं. २०४८ देखि २०५८ सम्ममा २.२५ प्रतिशत र वि.सं. २०५८ देखि २०६८ सम्ममा वृद्धिदरमा कमी आई १.३५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । वि.सं. २०६८ को जनगणनामा जनसङ्ख्या वृद्धिदरमा केही कमी आए तापनि सङ्ख्यात्मक हिसाबमा प्रत्येक वर्ष जनसङ्ख्या वृद्धि हुँदै गएको छ ।

तथ्याङ्कअनुसार वि.सं. २०६८ मा नेपालको कुल प्रजननदर २.६ रहेको थियो । कुल जनसङ्ख्यामध्ये १४ वर्षसम्मका ३५ प्रतिशत, १० देखि १९ वर्षका किशोरकिशोरी २४ प्रतिशत, १५ देखि २४ वर्षका युवा २० प्रतिशत, १५ देखि ५९ वर्षका वयस्क ५७ प्रतिशत तथा ६० वर्षमाथिका जेष्ठ नागरिक ८.१ प्रतिशत रहेका थिए । जेष्ठ नागरिकको सङ्ख्या वि.सं. २०३८ मा ५.६ प्रतिशत मात्र रहेकोमा वि.सं. २०६८ मा ८.१ पुगेको देखिन्छ ।

जनसङ्ख्याको आकार परिवर्तनमा योगदान पुर्याउने कारक तत्वमध्ये प्रजनन सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण हो । वि.सं. २०३० (सन् १९८०) को दशकमा यसको दर प्रतिमहिला ६ सन्तानभन्दा बढी रहेकोमा वि.सं. २०६८ मा २.६ सन्तानका हाराहारीमा झरेको देखिन्छ । भौगोलिक हिसाबले उच्च हिमाली क्षेत्र तथा तराईमा यो दर बढी देखिन्छ । अशिक्षित (३.७) र अति गरिब (४.१) समूहमा अन्यभन्दा प्रजननदर उच्च रहेको छ ।

जनसङ्ख्या परिवर्तनको दोस्रो कारक तत्व मृत्यु हो । वि.सं. २०६८ को तथ्याङ्कअनुसार औसत आयु ६६.६ वर्ष रहेको छ भने नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन, २०१४ का अनुसार औसत आयु ६८.८ वर्ष रहेको छ । सहस्राब्दी विकास लक्ष्य र आवधिक योजनाको लक्ष्य प्राप्तिका क्रममा नवजात शिशु मृत्युदर स्थिर भए तापनि कुल मृत्युदरमा आएको सुधारले औसत आयुमा भने सकारात्मक प्रभाव पारेको छ । त्यसै गरी मातृ मृत्युदरमा समेत उल्लेखनीय सुधार आएको छ ।

जनसङ्ख्या परिवर्तनको तेस्रो कारक तत्व बसाइसराइ हो । नेपालको करिब एक चौथाई जनसङ्ख्या आफू जन्मेका स्थानमा बस्दैनन् । यति हुँदाहुँदै पनि आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय आप्रवासनमा पर्याप्त ध्यान पुग्नसकेको छैन । वि.सं. २०६८ को तथ्याङ्कअनुसार प्रत्येक दिन अनुमानित १,२०० नेपाली युवा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलबाट मात्रै देश बाट बाहिरिएका पाइन्छन् । यसरी विदेश भएको श्रम शक्तिबाट सन् २०१०/११ मा रू २ खर्ब ५९ अर्ब रूपैयाँ विप्रेषणका रूपमा प्राप्त भएको अनुमान भए तापनि यसको ठूलो हिस्सा (८२ %) उपभोगमा र जम्मा २ (दुई) प्रतिशत मात्र पूँजी निर्माणमा लगानी भएको देखिन्छ । लाभ लागतका दृष्टिबाट यसमा सुधारको खाँचो छ । वि.सं. २०४८ मा कुल जनसङ्ख्याको करिब ३ (तीन) प्रतिशत विदेशमा रहेकोमा वि.सं. २०६८ मा यो सङ्ख्या बढेर करिब सात प्रतिशत पुगेको छ । आन्तरिक बसाइसराइले अव्यवस्थित सहरीकरणलाई तीव्रता

दिएको छ । नेपालमा सहरी क्षेत्रहरूको जनसङ्ख्या वि.सं. २००९/११ (सन् १९५२/५४) मा तीन प्रतिशत मात्र भएकोमा वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार १७ प्रतिशत र वि.सं. २०७१ मा थपिएका गरी कुल १९१ नगरक्षेत्रको जनसङ्ख्याको प्रतिशत ४५ को हाराहारीमा पुगेको पाइन्छ । सन् २०१० को अनुमान अनुसार गरिबीका रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या अझै एक चौथाई भएकाले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा भएको कमी समेतलाई ध्यानमा राखी जनसङ्ख्याको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक छ ।

तालिका १ : जनसङ्ख्या परिवर्तनका प्रमुख कारक तत्वहरूको विगत बीस वर्षको तुलनात्मक स्थिति

सि.नं.	सूचक	वर्ष वि सं	२०४८	२०५३	२०५८	२०६३	२०६८	२०७१*
		ईसं (सन्)	१९९१	१९९६	२००१	२००६	२०११	२०१४
१	कुल प्रजननदर (TFR), प्रति महिला		५.८	४.६	४.१	३.१	२.६	२.३*
२	वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर, प्रतिशत *		२.०८	-	२.२५	-	१.३५	१.३५
३	कोरा मृत्युदर (CDR), प्रति हजार *		१३.३	-	१०.८	-	७	७
४	शिशु मृत्युदर (IMR), प्रति हजार जीवित जन्म		१०७	७९	६४	४८	४६	३३ *
५	औसत आयु (वर्ष) * दुवै		५४.३	-	६०.४	-	६६.६	६८.८
		पुरुष	५५.०	-	६०.१	-	६५.५	-
		महिला	५३.५	-	६०.७	-	६७.९	-
७	घरपरिवारको औसत आकार *		५.६	-	५.४	-	४.८	४.६*
८	अनुपस्थित जन-सङ्ख्या, प्रतिशत *		३.६	-	३.३	-	७.३	-
९	कुल बसाइसराइ *		१८३११५६		२१७१७२४			-
		हिमाल	-१६१,६५५	-	-२५५,१०३	-		-
		पहाड	-	-	-८३०,७५९	-	४५,१७,२८७	-
		तराई	९१५,५७८	-	१,०८५,८६२	-		-

* टिप्पणी : वि सं २०७१ (ई सं २०१४) को अङ्क अनुमानित । स्रोत : * केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, अन्य : नेपाल परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण, नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण ।

४. समस्याहरू र चुनौतीहरू :

जनसङ्ख्या र विकासबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ । जनसङ्ख्याको सही व्यवस्थापनले आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा प्रत्यक्ष योगदान गर्दछ । जनसङ्ख्या व्यवस्थापन आफैमा बहुआयामिक र बहुक्षेत्रगत विषय हो । यस क्षेत्रमा हाल विद्यमान समस्या र चुनौतीहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

४.१ प्रमुख समस्याहरू :

- ४.१.१ विकासका सबै प्रयासको केन्द्रविन्दु र सबै प्रतिफलको उपभोक्ता जनसङ्ख्या नै हो । विकास आयोजनाको तर्जुमा , कार्यान्वयन र अनुगमनमा जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका कार्यक्रमलाई सबै सरकारी , गैर सरकारी र निजी क्षेत्रबाट आन्तरिकीकरण (Internalization) गर्न सकिएको छैन ।
- ४.१.२ आर्थिक पछोटेपन , अशिक्षा, भौगोलिक विकटता, अव्यवस्थित बसाइँ सराई, उच्च पहाडी क्षेत्रमा छरिएर रहेका वस्तीहरू, पितृसत्तात्मक पुरातनवादी सोच र कार्यशैलीले जनसङ्ख्या र विकासका बीच सन्तुलन कायम गर्न सकिएको छैन ।
- ४.१.३ उत्पादनशील जनशक्ति विदेसिँदा नेपालको कृषि तथा अन्य क्षेत्रको उत्पादनमा नकारात्मक असर गर्नुका साथै ग्रामीण क्षेत्रको उमेर संरचना र लैङ्गिक अनुपात बदलिएर बालबालिका , महिला र वृद्धहरू मात्र ग्रामीण क्षेत्रमा रहने अवस्था

सिर्जना भएको छ । यसका साथै देशको आन्तरिक कारण विस्थापित जनशक्तिलाई सम्मानपूर्वक उत्पादनशील कार्यमा संलग्न गराउने प्रभावकारी संरचनाको अभाव छ ।

- ४.१.४ बालविवाह, उच्च प्रजननदर, कम उमेरमै र थोरै समयको अन्तरालमा गर्भधारण, परिवार नियोजनका साधनको माग एवं उपयोग गर्नसक्ने क्षमतामा कमी आदिका कारण प्रजनन तथा मातृस्वास्थ्यमा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन ।
- ४.१.५ अवसरको खोजी, प्राकृतिक विपत्ति (जस्तै भूक्षय, बाढी पहिरो आदि) र उब्जाउ जमिनको विनाशका कारण आन्तरिक बसाइसराइले गर्दा तीब्ररूपमा बढ्दै गएको सहरीकरणलाई व्यवस्थित गर्न सकिएको छैन ।
- ४.१.६ विकास व्यवस्थापन र जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका बीचमा अध्ययन , अनुसन्धान तथा नीति र कार्यक्रममा सरकारी , गैरसरकारी, निजी क्षेत्र तथा नागरिक समाजबीचको समन्वयात्मक एवं प्रभावकारी सहकार्यको अभाव छ ।
- ४.१.७ राज्यका केन्द्रदेखि स्थानीयसम्मका सबै तहमा र विभिन्न क्षेत्रमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण एवं मूलप्रवाहीकरण गर्न सकिएको छैन ।
- ४.१.८ जेष्ठ नागरिकहरूको वृद्धिदरको अनुपातमा उनीहरूको स्वास्थ्य हेरचाह लगायत विभिन्न सरोकारका विषयहरू को प्रवर्धनमा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन ।
- ४.१.९ जनसङ्ख्यासम्बन्धी वर्गीकृत तथ्याङ्कको सङ्कलन, विश्लेषण तथा राष्ट्रिय नीतिमा पृष्ठपोषण गर्नसक्ने समयोचित र प्रतिनिधिमूलक प्रभावकारी अनुसन्धानको खाँचो छ ।

४.२ प्रमुख चुनौतीहरू :

- ४.२.१ राष्ट्रियरूपमा नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा जनसाङ्ख्यिक सूचक , जनसाङ्ख्यिक गतिशीलता एवं आर्थिक तथा भौतिक विकासका सूचकहरूबीच सन्तुलन कायम गर्ने ।
- ४.२.२ उत्पादनशील जनशक्तिलाई स्वदेशमै राख्ने प्रभावकारी व्यवस्थापन, बदलिएको उमेर संरचना र लैङ्गिक अनुपातले पार्ने दुस्प्रभाव व्यवस्थापन गर्ने ।
- ४.२.३ विवाह, यौन, परिवार नियोजनका साधनको माग एवं उपयोग, गर्भधारण, प्रजनन तथा प्रजनन स्वास्थ्यलाई अधिकारका रूपमा लिने अवस्था सृजना गर्ने ।
- ४.२.४ प्राकृतिक प्रकोप (जस्तै भूक्षय , बाढी पहिरो आदि) बाट हुनसक्ने सम्भावित मानवीय क्षतिको न्यूनीकरण एवं प्रकोप व्यवस्थापन गर्ने ।
- ४.२.५ नीति निर्माणलाई टेवा पुर्याउने गरी विकास र जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका बीचमा हुने सम्बन्धलाई (स्थान र समुदाय अनुसार) आवधिकरूपमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने प्रभावकारी परिपाटीको विकास गर्ने ।
- ४.२.६ जनसङ्ख्या वृद्धिका अनुपातमा आर्थिक तथा सामाजिक विकासका कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि आवश्यक स्रोत व्यवस्थापन गर्ने ।
- ४.२.७ समाजको स्वरूप अझै पितृसत्तात्मक भएको र राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रम तर्जुमामा महिला र लैङ्गिक, आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा पछाडि परेका समुदाय सीमान्तकृत तथा अल्पसङ्ख्यक समूहको पहुँच राज्यको हरेक क्षेत्र र तहमा न्यून भएकाले यसलाई प्रभावकारी रूपमा सन्तुलित बनाउने ।

५. नयाँ नीतिको आवश्यकता :

जनसङ्ख्या बहुआयामिक विषय हो । देशको आर्थिक तथा सामाजिक विकासका लागि समन्वयात्मक रूपमा यसको समुचित व्यवस्थापन आवश्यक छ । नेपालमा जात , जाति, भाषा, धर्म, लिङ्ग र बसोबास एवम् भूगोलका आधारमा भएका विभिन्न असमानताहरूलाई सम्बोधन गर्न , प्रजननदर घटाउन , विवाहको उमेर बढाउन , बसाइसराइ र सहरीकरणलाई व्यवस्थित गर्न आवश्यक छ । सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक निर्णयमा प्रमुख भूमिका नै जनसङ्ख्याको हुने भएकाले सबै क्षेत्रमा सुधारका लागि सबै सरोकारवाला निकायका बीच समन्वय, सहकार्य र तादात्म्य राख्ने एक राष्ट्रिय जनसङ्ख्या नीतिको खाँचो अनुभव गरिएको छ ।

६. राष्ट्रिय जनसङ्ख्या नीतिको भावी सोच, ध्येय, लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू :

- राष्ट्रिय जनसङ्ख्या नीतिको भावी सोच, ध्येय, लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू देहाय वमोजिम रहेका छन् ।

६.१ भावी सोच

- हरेक नागरिकलाई गुणस्तरीय जीवनयापन गर्ने अवसरको बृद्धि भएको हुनेछ ।

६.२ ध्येय

- जनसङ्ख्या, वातावरण र विकास बीच सामञ्जस्य कायम गरी नागरिकलाई अधिकार मा आधारित जनसङ्ख्या र विकासका एकीकृत सेवा प्रवाहको सुनिश्चितता गर्दै उत्पादनशील र स्तरीय जीवनयापनको वातावरण बनाउने ।

६.३ लक्ष्य

६.३.१ जनसङ्ख्याका सवालहरूलाई विकाससँग एकीकरण गर्दै सबै नागरिकको जीवनमा गुणस्तरीय सुधार ल्याउने, प्रजननस्वास्थ्य तथा प्रजननसम्बन्धी मौलिक अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने र जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणलाई प्रवर्धन गर्नु यस नीतिको लक्ष्य रहेको छ ।

६.३.२ सहस्राब्दी विकास लक्ष्य तथा दिगो विकास लक्ष्य समेतलाई ध्यानमा राखी यो नीति कार्यान्वयनमा आएपछि बीस वर्ष (वि सं २०९० वा सन् २०३४) भित्रमा नेपालले हासिल गर्न सक्ने लक्ष्य देहायानुसार निर्धारण गरिएको छ ।

तालिका २ : जनसङ्ख्यासम्बन्धी सूचक हरूको आगामी २० वर्षका लक्ष्य

सि.नं.	सूचक	लक्षित वर्ष	वि सं	२०९०
		ईसं (सन्)		२०३४
१	कुल प्रजननदर (TFR), प्रति महिला			२.१
२	वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर, प्रतिशत			१.१
३	कोरा मृत्युदर (CDR), प्रति हजार			५.०
४	शिशु मृत्युदर (IMR), प्रति हजार जीवित जन्म			२५.०
५	औसत आयु (वर्ष) दुवै			७५.०
			पुरुष	७४.०
			महिला	७६.०
६	घरपरिवारको औसत आकार			४.१
७	अनुपस्थित जनसङ्ख्या, प्रतिशत			५.०
८	साक्षरता प्रतिशत (दस वर्षमाथिको जनसङ्ख्या)			९५.०
९	परिवार नियोजन साधनमा पहुँच हुने सम्भाव्य दम्पती प्रतिशत			९०.०
१०	सहरी जनसङ्ख्या, प्रतिशत			६०.०

यस तालिकाको प्रमुख उद्देश्य देहाय वमोजिम रहेका छन् :

६.४. उद्देश्यहरू

- ६.४.१ जनसङ्ख्या र विकासबीच तादात्म्य कायम गरी जनसङ्ख्या व्यवस्थापनलाई समग्र विकासको अभिन्न अङ्गका रूपमा विकास गर्ने,
- ६.४.२ यौन र प्रजननस्वास्थ्य, परिवार नियोजनजस्ता सेवाहरूलाई अधिकारमुखी कार्यक्रमका रूपमा विकास गर्ने,
- ६.४.३ स्वस्थ जीवनयापनका लागि स्वास्थ्य सेवा प्रवाहलाई गुणस्तरीय बनाउने,

- ६.४.४ वाह्य तथा आन्तरिक बसाइसराइ र सहरीकरणलाई व्यवस्थित गर्ने,
- ६.४.५ लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणलाई विकासका सबै आयामहरूमा समाहित गर्ने
- ६.४.६ जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्क व्यवस्थापन, अध्ययन, अनुसन्धान, सर्वेक्षण र विश्लेषण गर्ने कार्यलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउने, र
- ६.४.७ राष्ट्रिय उत्पादकत्व वृद्धिका लागि सक्रिय जनङ्ख्यालाई उत्पादनशील र उद्योगमुखी बनाउने।

७. नीतिहरू

- ७.१ जनसङ्ख्या र विकासबीच तादात्म्य कायम गर्न जनसङ्ख्या व्यवस्थापनलाई समग्र विकासको अभिन्न अङ्गका रूपमा लिँदै सरोकारवाला निकायका बीचमा सम्पर्क र समन्वय स्थापित गरिने छ।
- ७.२ यौनस्वास्थ्य, परिवार नियोजन र सुरक्षित गर्भपतनलगायतका प्रजननस्वास्थ्य सेवा लाई अधिकारमुखी कार्यक्रमका रूपमा विकास गरिने छ।
- ७.३ स्वस्थ जीवनयापनका लागि उपयुक्त जीवन शैली एवं वातावरणको निर्माण गरिने छ।
- ७.४ वाह्य तथा आन्तरिक बसाइसराइ र सहरीकरणको प्रभावकारी व्यवस्थापन गरिने छ।
- ७.५ लैङ्गिक, यौनिक, भाषिक, आर्थिक, सामाजिक एवं क्षेत्रीयरूपमा पछिपरेका समूह र शारीरिक, मानसिक तथा बौद्धिक रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समावेशीकरण गर्दै जनसङ्ख्या र विकासमा मूलप्रवाहीकरण गर्न नीति, कानून तथा संस्थागत व्यवस्थामा सुधार गरिने छ।
- ७.६ जनसङ्ख्या क्षेत्रका नीतिनिर्माण, कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि संस्थागत संरचनाको सुदृढीकरण गरिने छ।
- ७.७ जनसङ्ख्या तथा विकासबीचको अन्तरसम्बन्धको सूचना प्रविधिसमेतका उपयोगबाट अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषण गरी नीति निर्माण र कार्यक्रम तर्जुमाका लागि सरोकारवाला निकायहरूलाई पृष्ठपोषण गरिने छ।
- ७.८ विकास आयोजना र कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा तिनको जनसाङ्ख्यिक प्रभावको समेत अध्ययन गरी तिनको उपयुक्तता पुष्टि गरेर मात्र कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिने छ।
- ७.९ जनसङ्ख्याको लाभांश (Demographic Dividend) हुने हिस्सा र खास गरी युवा समूहलाई रोजगारमूलक कार्यमा उपयोग गरिने छ।

८. रणनीतिहरू

नीति ७.१: जनसङ्ख्या र विकासबीच तादात्म्य कायम गर्न जनसङ्ख्या व्यवस्थापनलाई समग्र विकासको अभिन्न अङ्गका रूपमा लिँदै सरोकारवाला निकायका बीचमा सम्पर्क र समन्वय स्थापित गरिने छ।

८.१ नीति ७.१ का रणनीतिहरू

- ८.१.१ विद्यमान क्षेत्रगत नीति, योजना तथा कार्यक्रमहरूको जनसाङ्ख्यिक दृष्टिकोणबाट पुनरावलोकन गरी कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउन केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्मका संस्थागत एवं व्यवस्थापकीय पक्षमा सुधार गरिने छ।
- ८.१.२ नेपाललाई सन् २०२२ सम्म विकासोन्मुख मुलुकमा स्तरोन्नति गर्ने लक्ष्यप्राप्तिका लागि विभिन्न विषयगत क्षेत्रमा आवश्यक पर्ने दक्ष तथा प्राविधिक जनशक्तिको प्रक्षेपण गरी सोहीअनुसार जनशक्ति उत्पादन एवम् आपूर्तिको व्यवस्था मिलाइने छ। उत्पादित जनशक्तिलाई वित्तीय तथा गैरवित्तीय प्रोत्साहनका व्यवस्थाद्वारा स्वदेशमै सेवा गर्ने वातावरण निर्माण गर्दै प्रतिभा पलायनलाई क्रमशः निरूत्साहित गरिने छ।
- ८.१.३ जनसङ्ख्याका विविध पक्षहरूलाई सामाजिक, आर्थिक तथा भूराजनीतिक विकासका आयामहरूमा एकीकृत गर्दै प्रभावकारी व्यवस्थापन गरिने छ।

- ८.१.४ विकासका सबै आयामहरूसँग समन्वय गरी गरिबी रेखाभन्दा मुनि रहेका जनसङ्ख्यालाई गरिबी निवारणका कार्यक्रमद्वारा सम्बोधन गरिने छ ।
- ८.१.५ उपलब्ध साधन र स्रोतहरूको अधिकतम उपयोग गरेर सम्पूर्ण जनसङ्ख्याको सामाजिक र आर्थिक जीवनलाई गुणस्तरीय बनाइने छ ।
- ८.१.६ जेष्ठ नागरिकको अनुभव, सीप र उद्यमशीलता युवावर्गमा हस्तान्तरण गर्ने संयन्त्रको विकास गरिने छ । साथै सार्वजनिक निकायहरूमा लामो अवधि कार्य गरी सेवा निवृत्त भएका राष्ट्रसेवकहरूको अनुभव, ज्ञान र सीपको उपयोग गरिनेछ ।
- ८.१.७ दिगोरूपमा वातावरणीय विकास र संरक्षणका लागि जलवायु परिवर्तनमा केन्द्रीत भएर उपलब्ध साधन स्रोत र जनसङ्ख्याको आकारबीच सन्तुलन कायम हुने कार्यक्रमहरू समन्वयात्मक रूपमा सञ्चालन गरिने छ ।
- ८.१.८ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका लागि विकासका साझेदार, सरकारी निकाय, गैरसरकारी संस्था, निजी क्षेत्र, सहकारी तथा सामुदायिक संस्थाहरूसँगको साझेदारी र सहकार्यलाई प्रोत्साहन गरिने छ ।
- ८.१.९ बढीभन्दा बढी जनसङ्ख्यालाई स्वदेशमै उत्पादनमूलक काममा लगाउने उद्देश्यसाथ भरिसक्य प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्र, नभए प्रत्येक नगरपालिका वा जिल्ला सदरमुकाममा कम्तीमा एक औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गरिने छ ।
- ८.१.१० दुई वा सोभन्दा कम सङ्ख्यामा सन्तान जन्माउन प्रोत्साहित गरिने छ ।

नीति ७.२ : यौनस्वास्थ्य, परिवार नियोजन र सुरक्षित गर्भपतनलगायतका प्रजननस्वास्थ्य सेवालाई अधिकारमुखी कार्यक्रमका रूपमा विकास गरिने छ ।

८.२ नीति ७.२ का रणनीतिहरू

- ८.२.१ सबै नागरिकलाई सुरक्षित र व्यवस्थित यौन तथा प्रजनन स्वास्थ्य सेवालाई अधिकारका रूपमा विकास गरी यसको पहुँच बढाइने छ ।
- ८.२.२ परिवार नियोजनका साधन र यसको उपयोगबारे जानकारी एवम् गुणस्तरीय सेवा प्रदान गरिने छ ।
- ८.२.३ परिवार नियोजनको अपरिपूर्त मागलाई पूरा गर्ने, वितरण तथा सेवाको गुणस्तर वृद्धि गर्ने, तथा उपयोगी सूचनाहरू उपयुक्त सञ्चारमाध्यमबाट नियमितरूपमा स्थानीय तहसम्म प्रवाह गर्ने व्यवस्था गरिने छ ।
- ८.२.४ सुरक्षित गर्भपतन सेवा एवम् गर्भपतनपछिका स्याहारको पहुँच सुनिश्चित गरिने छ । गरिब र सीमान्तकृत समूहका महिलालाई यस्तो सेवा निःशुल्करूपमा उपलब्ध गराइने छ ।
- ८.२.५ आमा र शिशुको स्वास्थ्यमा सुधार ल्याउन गर्भपरीक्षण, प्रसूति तथा प्रसूतिपश्चात हुने समस्यालाई सम्बोधन गर्न गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवाको विस्तार गरिने छ ।
- ८.२.६ सीमान्तकृत एवं लोपोन्मुख जाति (राउटे, कुसुण्डा, चेपाङ्ग, राजवंशी, चमार, मुसहर, वादी, राजी आदि) संरक्षण गर्न विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने छ ।
- ८.२.७ कम्तीमा बीस वर्ष पूरा भएपछि मात्र विवाह गर्न प्रोत्साहन गरिनेछ । मनोवैज्ञानिक, सामाजिक तथा आर्थिक रूपमा सक्षम भएपछि मात्र सन्तान जन्माउने व्यवस्थालाई प्रोत्साहित गरिने छ ।
- ८.२.८ विवाह गर्ने उमेर बढाउन र उपयुक्त जन्मान्तरका लागि प्रभावकारी सूचना, शिक्षा, सञ्चार तथा व्यवहार परिवर्तनका लागि सञ्चारसम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने छ ।
- ८.२.९ बाँझोपन तथा अल्पबाँझोपनको समस्यालाई मागका आधारमा सम्बोधन गरिने छ ।
- ८.२.१० महिला, पुरुष र तेस्रो लिङ्गी, किशोरकिशोरी र युवाहरूका लागि सहज वातावरणमा प्रजनन स्वास्थ्य तथा यौन शिक्षाको पहुँचमा सुनिश्चितता गरिने छ ।

८.२.११ किशोरकिशोरीहरूलाई लागुपदार्थको दुर्व्यसन, व्यभिचार, यौन दुराचारजस्ता कार्यबाट टाढा राख्न पैरवी तथा बहस कार्यक्रम सञ्चालन गरिने छ ।

८.२.१२ मातृ मृत्युदर घटाउन मातृस्वास्थ्य केन्द्रित स्वास्थ्य सेवाको विस्तार गरिने छ ।

नीति ७.३ : स्वस्थ जीवनयापनका लागि उपयुक्त जीवन शैली एवं वातावरणको निर्माणगरिने छ ।

८.३ नीति ७.३ का रणनीतिहरू

८.३.१ जनसङ्ख्याको कोरा मृत्युदर घटाई औसत आयु वृद्धि गरिने छ ।

८.३.२ धूम्रपान, मद्यपान जस्ता स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर पार्ने वस्तुको उत्पादन तथा विक्री वितरणलाई प्रभावकारी नियमन गरिने छ ।

८.३.३ स्वस्थ खानपान, आहार, व्यवहार तथा व्यायामयुक्त स्वस्थ जीवनशैली अपनाउन स्वास्थ्य शिक्षा, सूचना तथा सञ्चारका माध्यमबाट सचेतना प्रवर्धन गरिने छ ।

८.३.४ प्रदूषणविहीन वैकल्पिक ऊर्जा विकासमा जोड दिँदै, ग्रामीण क्षेत्रमा धूँवरहित चूल्होको प्रवर्धन गर्न स्थानीय निकायसँग समन्वय गरी आवश्यक कार्यनीति तय गरिने छ ।

८.३.५ जेष्ठ नागरिकहरूको स्वस्थ जीवनका लागि आवश्यक स्वास्थ्य उपचार एवं क्रियाशील जीवनशैली प्रवर्धन गर्दै जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी विद्यमान कानूनमा भएका प्रावधानहरूलाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन गरिनेछ ।

८.३.६ परम्परागत रूपमा नेपाली समाजले अवलम्बन गर्दै आएको पारिवारिक मूल्य र मान्यतालाई सम्मान गर्दै सानो परिवारको अवधारणालाई प्रोत्साहित गरिने छ ।

८.३.७ जलवायुमा आएको परिवर्तनलाई समेत ध्यानमा राख्दै वातावरणीय सन्तुलन, प्रवर्धन तथा संरक्षणका कार्यलाई जनसङ्ख्या कार्यक्रमसित स्थानीय र राष्ट्रिय तहमा समन्वय गरिने छ ।

नीति ७.४: बाह्य तथा आन्तरिक बसाइसराइ र सहरीकरणको प्रभावकारी व्यवस्थापन गरिने छ ।

८.४ नीति ७.४ का रणनीतिहरू

८.४.१ स्वदेशमै उद्योगधन्दाको विकास र आय आर्जनका क्रियाकलापद्वारा, रोजगारीका अवसर वृद्धि गर्दै वैदेशिक रोजगारीमा जाने दर घटाउने कार्यक्रममा सहयोग पुर्याइने छ ।

८.४.२ कामदारहरूको अधिकार र चाहना सुरक्षित गर्न अत्यधिक सङ्ख्यामा नेपाली कामदार लैजाने देशहरूसँग प्रभावकारी श्रम कूटनीति (Labor Diplomacy) प्रवर्धनमा सहकार्य गरिने छ ।

८.४.३ विदेश जान्ने कामदारहरूलाई सीप विकासका अवसर सुदृढ गर्न तथा सम्बन्धित देशको परिवेश, भाषा, संस्कृति, सामान्य कानून र सुविधाबारे जानकारी गराउन समन्वय गरिने छ ।

८.४.४ श्रम आदानप्रदान गर्ने राष्ट्रबीच उनीहरूले निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व तथा जिम्मेवारीको स्पष्ट रेखाङ्कन गरी समझदारी (Memorandum of understanding) गर्न सम्बन्धित निकायलाई पृष्ठपोषण दिइने छ ।

८.४.५ आन्तरिक बसाइसराइबाट स्थानीय बासिन्दा/रैथानेहरूको आर्थिक सामाजिक, साँस्कृतिक विकासमा विचलन हुन नदिन कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने छ ।

८.४.६ योजनाबद्धरूपमा आवास, खानेपानी, सडक, बिजुली, सञ्चार, शिक्षा, स्वास्थ्यजस्ता आवश्यक पूर्वाधार पूरा भएका क्षेत्रहरूलाई सहरी क्षेत्र का रूपमा विकास गर्न र पूर्वाधारहरू ग्रामीण तहसम्म विस्तार गर्दै लैजान सरोकारवाला निकायहरूसँग समन्वय र सहकार्य गरिने छ ।

८.४.७ स्रोत साधनको 'प्रभावकारी लागत उपयोग'का साथै सेवा, सुविधामा जनताको सहज पहुँच बढाउन आवश्यक पूर्वाधार सुविधा सम्पन्न बस्ती (Settlement) हरूको विकास गरी कम जनसङ्ख्यायुक्त र छरिएर रहेका ससाना बस्तीलाई त्यस्ता बस्तीमा स्थानान्तरण गरी व्यवस्थित गरिने छ ।

- ८.४.८ जनसङ्ख्याको क्षेत्रीय सन्तुलन कायम गर्न बसा इसराइको प्रवाहलाई कम जनघनत्व भएका र नयाँ सहरतर्फ मोड्न (Redirect) उपयुक्त कार्यनीति अवलम्बन गरिने छ । साथै राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति, २०६९ अनुरूप आवासीय क्षेत्रको व्यवस्थाका लागि जोखिम रहित क्षेत्रहरूको पहिचान गरी ती क्षेत्रहरूमा पूर्वाधारयुक्त , सुविधा सम्पन्न र वातावरणीय दृष्टिले उपयुक्त शहरीकरणको विकास गर्ने ।
- ८.४.९ वातावरणीय तथा जलवायु परिवर्तन र प्राकृतिक प्रकोपबाट हुनसक्ने क्षतिलाई ध्यानमा राख्दै बस्तीहरूको जोखिमको मात्राको अध्ययन गरी आवश्यक कार्यक्रम प्रभावकारीरूपले अघि बढाउन सरोकारवालाहरू सँग समन्वय र सहकार्य गरिने छ ।
- ८.४.१० युवा जनसङ्ख्या नै जनसाङ्ख्यिक लाभांश (Demographic dividend) भएकाले तिनबाट राष्ट्रिय उत्पादकत्वमा उचित लाभ प्राप्त गर्न उपयुक्त अवसरहरूको सिर्जना गरिने छ ।
- ८.४.११ आन्तरिक र बाह्य बसाइसराइ सम्बन्धी अभिलेखन र तथ्याङ्क प्रणालीलाई व्यवस्थित गरिने छ ।

नीति ७.५ : लैङ्गिक, यौनिक, भाषिक, आर्थिक, सामाजिक एवं क्षेत्रीयरूपमा पछिपरेका समूह र शारीरिक, मानसिक तथा बौद्धिक रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समावेशीकरण गर्दै जनसङ्ख्या र विकासमा मूलप्रवाहीकरण गर्न नीति, कानून तथा संस्थागत व्यवस्थामा सुधार गरिने छ ।

८.५ नीति ७.५ का रणनीतिहरू

- ८.५.१ स्थानीय भाषा एवं परिवेशका आधारमा समेत शिक्षा , सूचना र सञ्चारको प्रवाह गरी सबै नागरिक तथा लक्षित समूहमा जनसाङ्ख्यिक सन्देश प्रवाह गरिने छ ।
- ८.५.२ शिक्षामा सबैका लागि समान अवसर प्रदान गर्न प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षामा विद्यालय जाने उमेरका बालबालिकाको शतप्रतिशत भर्ना गराउने वातावरण सिर्जना गर्न एवम् औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाको पाठ्यक्रममा उमेरअनुसारको प्रजनन तथा यौनशिक्षा समावेश गर्न आवश्यक सहकार्य गरिने छ ।
- ८.५.३ लिङ्ग, उमेर, यौनको छनोट र जुनसुकै दृष्टिले समेत अल्प समूहमा पर्नेहरूमाथि हुने सबैखाले हिंसा र जेष्ठ नागरिकमाथि हुने दुर्व्यवहार उन्मूलन गर्न उपयुक्त ऐन कानूनको तर्जुमाका लागि तथा कार्यान्वयनका लागि सम्बन्धित निकायहरूलाई सहजता प्रदान गरिने छ ।
- ८.५.४ जेष्ठ नागरिकहरूको अनुभव, क्षमता र सीपलाई समाज विकासमा लगाउने वातावरण सृजना गरिने छ ।
- ८.५.५ सीमान्तकृत तथा लोपोन्मुख समूहको वस्तुगत रूपमा पहिचान गरी उनीहरूको संस्कृतिको संरक्षण र आर्थिक, सामाजिक सुरक्षाको व्यवस्था गरिने छ ।
- ८.५.६ राष्ट्रिय परिचय पत्रका साथै सेवा पहुँचमा सहयोग पुग्ने खालका लक्षित समूह केन्द्रित परिचय पत्रको व्यवस्था गर्न सहजीकरण गरिने छ ।
- ८.५.७ लैङ्गिक सशक्तीकरण तथा समताका लागि विषयगत क्षेत्रमा लैङ्गिक बजेटको अवधारणालाई कार्यान्वयन गरिने छ ।
- ८.५.८ एच.आई.भी एड्सबाट सङ्क्रमित , लैङ्गिक हिंसाबाट पीडित , मानसिक समस्या वा रोग भएका तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सेवाका लागि पुनस्थापना केन्द्रहरूको व्यवस्था गरिने छ ।
- ८.५.९ जनसाङ्ख्यिक विकास कार्यक्रमहरू निर्माण गर्दा महिला , पुरुष, तेस्रो लिङ्गी, लक्षित एवं पिछडिएका वर्ग, समुदाय तथा अल्पसङ्ख्यक समेतलाई सहभागी गराई उनीहरूका आवश्यकतालाई प्राथमिकता दिइने छ ।
- ८.५.१० सामाजिक सेवा कार्यक्रमअन्तर्गत अति गरिब, असहाय, अपाङ्गता भएका व्यक्ति , जेष्ठ नागरिकलगायत लक्षित वर्गका नागरिकलाई निःशुल्क वा आंशिक छुट प्रदान गरिदै आएको स्वास्थ्य सेवालाई विस्तार गर्दै लगिने छ ।

८.५.११ लैङ्गिक वा यौनजन्य हिंसा बाट प्रभावित नागरिकको स्वास्थ्य उपचार , सुरक्षा, मनोसामाजिक परामर्श, कानुनी उपचार एवं पुनस्थापनका लागि अन्तरमन्त्रालय समन्वय र सहकार्य सुदृढ गर्दै सेवा प्रवाह विस्तार गरिने छ ।

नीति ७.६ : जनसङ्ख्या क्षेत्रका नीतिनिर्माण , कार्यक्रम तर्जुमा , कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि संस्थागत संरचनाको सुदृढीकरण गरिने छ ।

८.६ नीति ७.६ का रणनीतिहरू

- ८.६.१ जनसङ्ख्यासम्बन्धी उच्चस्तरीय विमर्श र नीति निर्देशनका लागि राष्ट्रिय जनसङ्ख्या परिषदलाई चुस्त र प्रभावकारी बनाइने छ ।
- ८.६.२ केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्मका जनसङ्ख्यासम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन , अनुगमन र समन्वयका लागि उपयुक्त संस्थागत संरचनाको विकास गरिने छ ।
- ८.६.३ जनसङ्ख्यासम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा दोहोरोपन आउन नदिन, एवम् कार्यक्रम सुचारुरूपले सञ्चालन भई रहने व्यवस्था सुनिश्चित गर्न, अनुगमन एवं मूल्याङ्कन प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाइने छ ।
- ८.६.४ विकास योजना तर्जुमा , अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि सरोकारवालालाई आवश्यक पर्ने जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्क सहजरूपले उपलब्ध हुने व्यवस्था मिलाइने छ ।
- ८.६.५ विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने वा सेवा प्रदान गर्ने निकायलाई स्तरीय सेवा प्रदान गर्न सेवाग्राहीका उमेर , लिङ्ग, सांस्कृतिक पहिचान आदिसहितको अनुमानित सङ्ख्याको प्रक्षेपणका आधारमा कार्यक्रम तर्जुमा गर्न प्रोत्साहित गरिने छ ।
- ८.६.६ सरकारी दैनिक कामकाजमा आवश्यक पर्ने सेवाग्राहीको सूचना सङ्कलन गर्दा उमेर, लिङ्ग, सांस्कृतिक पहिचान, शिक्षा आदिजस्ता वर्गीकृत जानकारी अभिलेखमा राख्ने प्रणालीको विकास गरिने छ ।
- ८.६.७ सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घसंस्थाद्वारा कार्यान्वयन गरिएका जनसङ्ख्यासम्बन्धी कार्यक्रमहरूको, अनुगमन मूल्याङ्कन र समीक्षा गरिने छ ।

नीति ७.७ : जनसङ्ख्या तथा विकासबीचको अन्तरसम्बन्धको अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषण गरी नीति निर्माण र कार्यक्रम तर्जुमाका लागि सरोकारवाला निकायहरूलाई पृष्ठपोषण गरिने छ ।

८.७ नीति ७.७ का रणनीतिहरू

- ८.७.१ जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्कको सङ्ग्रहण, प्रशोधन र विश्लेषण गर्ने केन्द्रीय निकायको क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ ।
- ८.७.२ व्यक्तिगत घटना दर्ताको गुणस्तर र क्षेत्र वृद्धि गर्न सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय र अन्य सरोकारवालसँग सहकार्य सुदृढ गरिने छ ।
- ८.७.३ जनसङ्ख्या र विकासका विविध क्षेत्रमा हुने अनुसन्धान र अध्ययनहरूको नियमितता , एकरूपता तथा गुणस्तरीयता कायम गर्न एवं तिनका निष्कर्षको राष्ट्रिय नीति निर्माण एवं योजना तर्जुमा उपयोग गर्नका लागि केन्द्रीय तहमा एक नियमन निकायको व्यवस्था गरिने छ ।
- ८.७.४ जनसङ्ख्या र विकासका सूचकहरूको नियमित अनुगमनका लागि जनसाङ्ख्यिक र अरू सर्वेक्षणहरू आवधिक रूपमा सञ्चालन गरिने छ ।
- ८.७.५ देशमा जनसङ्ख्या र विकाससम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने र तालिम दिने निकायहरूलाई तिनको क्षमता वृद्धि तथा स्तरोन्नति गर्न सघाउ प्रदान गरिने छ ।
- ८.७.६ जनसङ्ख्या र दिगो विकासबीचको सम्बन्ध प्रगाढ बनाउन जलवायु परिवर्तन , वातावरणीय हास तथा जनसङ्ख्याका विविध पक्षबारे आवश्यक अनुसन्धान गरी व्यवस्थापकीय कार्यमा जोड दिइने छ ।

- ८.७.७ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनमा वित्तीय सहयोग पुर्याउनका लागि कानुमसुरा व्यवस्थित गरी जनसङ्ख्या कोषको स्थापना र सञ्चालन गरिने छ ।
- ८.७.८ जनसङ्ख्या व्यवस्थापन सम्बन्धमा जनसङ्ख्या र विकास सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा नेपालले गरेका प्रतिबद्धताका साथै जनसङ्ख्यासम्बन्धी अन्य अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको पूर्ण पालना गरिने छ ।
- ८.७.९ जनसङ्ख्या र विकाससित सरोकार राख्ने विषयका तथा अनुसन्धानका लागि आवश्यक हुने क्षेत्रका तथ्याङ्कलाई सूचना प्रविधि समेतका उपयोगमा नियमित अद्यावधिक हुने गरी व्यवस्थित गरिने छ ।
- ८.७.१० जन्म, विवाह, बसाइसराइ र मृत्युजस्ता व्यक्तिगत घटनाको दर्ता प्रणाली (Civil Registration and Vital Statistics) लाई कानुनीरूपमा समेत अनिवार्य गराइने छ । स्थानीय तहमा अभिलेखमा राखिने तथ्याङ्कलाई राष्ट्रिय मूल सञ्जाल (National Network) मा जोडी हरेक समयमा जनसाङ्ख्यिक सूचना अद्यावधिक हुने प्रणालीको विकास गरिने छ ।
- ८.७.११ जनसङ्ख्यासम्बन्धी तथ्याङ्कको निर्वाध उपयोगलाई प्रोत्साहित गर्न सरोकारवाला मन्त्रालय, तथ्याङ्क विभाग र अन्य सरकारी निकाय, यस विषयमा अध्यापन तथा अनुसन्धानमा दखल भएका विश्वविद्यालय र गैरसरकारी एवम् निजी क्षेत्र समेतका समन्वयमा एक तथ्याङ्क कोष (Data Bank) व्यवस्थित गरिने छ ।

नीति ७.८ : विकास आयोजना र कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा तिनको जनसाङ्ख्यिक प्रभावको समेत अध्ययन गरी तिनको उपयुक्तता पुष्टि गरेर मात्र कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिने छ ।

८.८ नीति ७.८ का रणनीतिहरू

- ८.८.१ जुनसुकै क्षेत्रका विकास आयोजना तर्जुमा गर्दा तिनले प्रभावपर्ने जनसङ्ख्यालाई पर्ने असरबारे अध्ययन गरिनेछ ।
- ८.८.२ त्यस्ता आयोजनाबाट त्यसै क्षेत्रका जनसङ्ख्यालाई प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा लाभ पुग्ने विकल्पहरूलाई प्राथमिकता प्रदान गरिने छ ।
- ८.८.३ आर्थिक लाभका आयोजना भए तिनका प्रतिफल त्यसै आयोजनाबाट प्रभावित हुने जनसङ्ख्याले समेत उपभोग गर्न पाउने व्यवस्थालाई प्राथमिकता दिइने छ ।
- ८.८.४ जनसङ्ख्यालाई प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपमा प्रभावित गर्ने र भूमिको प्रयोग गरिने कार्यमा नेपाल सरकारले अवलम्बन गरेको राष्ट्रिय भूउपयोग नीति, २०६९ अनुरूप गर्न जोड दिइने छ ।
- ८.८.५ नेपाल सरकारको जुनसुकै निकाय वा सरकारका अनुमतिमा जोसुकैले कार्यान्वयन गर्ने आयोजना भए तापनि तिनका असरको जनसाङ्ख्यिक अध्ययन गर्न स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयले विशेषज्ञ संस्थालाई खटाउने छ । यस्तो अध्ययनको लागत भने सम्बन्धित आयोजना वा परियोजनाले नै व्यहोर्नुपर्ने छ ।

नीति ७.९ : जनसङ्ख्याको लाभांश (Demographic Dividend) हुने हिस्सा र खास गरी युवा समूहलाई रोजगारमूलक कार्यमा उपयोग गरिने छ ।

८.९ नीति ७.९ का रणनीतिहरू

- ८.९.१ रोजगारीका क्षेत्र प्रवर्धन गर्दा खास गरी कृषिको आधुनिकीकरण, उद्योगको विकास र विस्तार, व्यापार एवम् युवा जनसङ्ख्याले रोजगारी पाउनसक्ने क्षेत्रलाई पहिचान गरी प्राथमिकता दिइने छ ।
- ८.९.२ युवाहरूलाई स्वावलम्बनका माध्यमबाट हुने स्वरोजगार कार्यक्रमको प्रवर्धन गरिने छ । यसका निमित्त मन्त्रालयले अन्य सरोकारवालाहरूसित समन्वय गर्नेछ ।
- ८.९.३ सरकारी, गैरसरकारी वा निजी क्षेत्रका एवम् सहकारिताका माध्यमबाट समेत वित्तीय व्यवस्थापन गर्ने निकायमार्फत् युवाहरूका लागि रोजगारी प्रवर्धन हुने गरी ऋण तथा प्राविधिक सहायतालाई प्राथमिकता दिइने छ ।

८.९.४ वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका युवाले आर्जन गरेको सीप तथा साधनस्रोतलाई राष्ट्रिय उत्पादन वृद्धिका निमित्त प्रयोग गर्न प्रोत्साहन दिइने छ ।

९. संस्थागत संरचना र कानुनी व्यवस्था

९.१ संस्थागत संरचना

९.१.१ राष्ट्रिय जनसङ्ख्या परिषदको गठन

- जनसङ्ख्यासम्बन्धी विषयको समग्र नीतिगत व्यवस्था पन, संस्थागत संरचनाको निर्माण तथा सुदृढीकरण, कानून एवं कार्यविधि निर्माण तथा नीति कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई समय समयमा सुझाव दिन एवं निर्देशनका लागि प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा एक राष्ट्रिय जनसङ्ख्या परिषदको गठन देहाय अनुसार गरिने छ ।

- प्रधानमन्त्री अध्यक्ष
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय उपाध्यक्ष
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, अर्थ मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, उद्योग मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, उर्जा मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, कृषि विकास मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, गृह मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, परराष्ट्र मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, बन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, विज्ञान, प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, सहरी विकास मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, सिंचाई मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, शिक्षा मन्त्रालय सदस्य
- मन्त्री / राज्यमन्त्री, सूचना तथा संचार मन्त्रालय मन्त्रालय सदस्य
- सभापति, सामाजिक समिति, व्यवस्थापिक - संसद् सदस्य
- सदस्य (जनसङ्ख्या विषय क्षेत्र), राष्ट्रिय योजना आयोग सदस्य
- जनसङ्ख्या विषयका विशेषज्ञहरू मध्येबाट परिषदले मनोनयन गरे अनुसार (एक जना महिला सहित) चार जना - सदस्य

- जनसङ्ख्या व्यवस्थापन क्षेत्रमा अनुभव भएका व्यक्तिहरूमध्येबाट परिषदले मनोनयन गरे अनुसार (एक जना महिला सहित) तीन जना - सदस्य
 - सचिव, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय सदस्य सचिव
- राष्ट्रिय जनसङ्ख्या परिषदका पदेनबाहेक सदस्यको मनोनयन उपाध्यक्षका सिफारिसमा अध्यक्षबाट हुनेछ ।
 - राष्ट्रिय जनसङ्ख्या परिषदको अध्यक्षको निर्देशनमा अध्यक्षको अनुपस्थितिमा सो परिषदको बैठकको अध्यक्षता उपाध्यक्षले गर्न सक्नेछ ।
 - परिषदको मनोनीत सदस्यहरूको पदावधि दुई वर्ष हुने छ ।

१.१.२ मन्त्रालय

- यस नीतिले निर्दिष्ट गरेका नीतिगत प्रावधानहरूको व्यवस्थापन एवं कार्यान्वयन गर्न गराउन स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयले मुख्य जिम्मेवार निकायका रूपमा काम गर्नेछ ।

१.१.३ विभाग

- केन्द्रदेखि समुदायस्तरसम्मका कार्यक्रम सञ्चालन, रेखदेख, अनुगमन, कार्यक्रम र स्रोतसाधनको बाँडफाँड तथा समन्वयका लागि मन्त्रालय अन्तरगत जनसङ्ख्या विभाग रहनेछ । साथै मन्त्रालय अन्तर्गतको जनसङ्ख्या महाशाखाको साविक कार्य क्षेत्रमा नीतिगत व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी तोक्नेगरी साविकको कार्य क्षेत्र र संगठन संरचनामा परिमार्जन गरिनेछ ।

१.१.४ सम्पर्क निकाय

- नेपाल सरकार, स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयले जनसङ्ख्या विषय क्षेत्रका अध्ययन, अनुसन्धान तथा तालिम आदि कार्यका लागि सम्बन्धित क्षेत्रमा कार्यरत निकायहरू मध्येबाट आवश्यकतानुसार त्यस्ता संस्थाहरूलाई सम्पर्क निकाय तोक्न सक्नेछ ।

१.२. संस्थागत जिम्मेवारी

माथि उल्लेखित नीतिहरूको कार्यान्वयन गर्नका लागि देहायमोजिमका मुख्य तथा सहयोगी निकायहरू रहनेछन् ।

तालिका २: नीतिअनुसार जिम्मेवार मुख्य निकाय तथा सहयोगी निकायको पहिचान

क्र.स.	नीति	जिम्मेवार निकाय पहिचान	
		प्रमुख निकाय	सहयोगी निकाय
१	जनसङ्ख्या र विकासबीच तादात्म्य कायम गर्न जनसङ्ख्या व्यवस्थापनलाई समग्र विकासको अभिन्न अङ्गका रूपमा लिँदै सरोकारवाला निकाय हरूका बीचमा सम्पर्क र समन्वय स्थापित गरिने छ ।	<ul style="list-style-type: none"> ● राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय ● स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय ● सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ● महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय 	<ul style="list-style-type: none"> ● अर्थ मन्त्रालय ● वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय ● सिंचाई मन्त्रालय ● सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय ● शिक्षा मन्त्रालय ● श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय ● कृषि विकास मन्त्रालय ● उद्योग मन्त्रालय ● सामान्य प्रशासन मन्त्रालय ● सहरी विकास मन्त्रालय

			<ul style="list-style-type: none"> ● युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय ● भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय ● विकास साझेदार संस्था तथा गैर सरकारी संस्थाहरू
२	यौनस्वास्थ्य, परिवार नियोजन र सुरक्षित गर्भपतनलगायतका प्रजननस्वास्थ्य सेवालाई अधिकारमुखी कार्यक्रमका रूपमा विकास गरिने छ ।	<ul style="list-style-type: none"> ● स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय ● सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ● महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय 	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालय ● सूचना तथा संचार मन्त्रालय ● कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय ● गृह मन्त्रालय ● विकास साझेदार संस्था तथा गैर सरकारी संस्थाहरू
३	स्वस्थ जीवनयापनका लागि उपयुक्त जीवन शैली एवं वातावरणको निर्माण गरिने छ ।	<ul style="list-style-type: none"> ● स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय ● सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ● शिक्षा मन्त्रालय ● कृषि विकास मन्त्रालय 	<ul style="list-style-type: none"> ● महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय ● कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय ● युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय ● विज्ञान प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय ● भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय ● भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय ● सूचना तथा संचार मन्त्रालय ● श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय ● सहरी विकास मन्त्रालय ● संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
४	वाह्य तथा आन्तरिक बसाइसराइ र सहरीकरणको प्रभावकारी व्यवस्थापन गरिने छ ।	<ul style="list-style-type: none"> ● सहरी विकास मन्त्रालय ● वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय ● गृह मन्त्रालय ● भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय ● कृषि विकास मन्त्रालय ● राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय ● सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय 	<ul style="list-style-type: none"> ● अर्थ मन्त्रालय ● उर्जा मन्त्रालय ● सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय ● संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय ● परराष्ट्र मन्त्रालय ● सिचाई मन्त्रालय ● उद्योग मन्त्रालय ● श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय

		<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालय ● स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय 	<ul style="list-style-type: none"> ● केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ● विकास साझेदार संस्था तथा गैर सरकारी संस्थाहरू
५	<p>लैङ्गिक, यौनिक, भाषिक, आर्थिक, सामाजिक एवं क्षेत्रीयरूपमा पछिपरेका समूह र शारीरिक, मानसिक तथा बौद्धिक रूपमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समावेशीकरण गर्दै जनसङ्ख्या र विकासमा मूलप्रवाहीकरण गर्न नीति, कानून तथा संस्थागत व्यवस्थामा सुधार गरिने छ ।</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय ● राष्ट्रिय जनसङ्ख्या परिषद ● स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय ● सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ● शिक्षा मन्त्रालय ● भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय ● युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय ● महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय 	<ul style="list-style-type: none"> ● सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय ● सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालय ● गृह मन्त्रालय ● कृषि विकास मन्त्रालय ● सिचाई मन्त्रालय ● उद्योग मन्त्रालय ● राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय ● कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय ● वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय ● विकास साझेदार संस्था तथा गैर सरकारी संस्थाहरू
६	<p>जनसङ्ख्या क्षेत्रका नीतिनिर्माण, कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कनका लागि संस्थागत संरचनाको सुदृढीकरण गरिने छ ।</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● राष्ट्रिय जनसङ्ख्या परिषद ● स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय ● राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय 	<ul style="list-style-type: none"> ● अर्थ मन्त्रालय ● सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ● सामान्य प्रशासन मन्त्रालय ● केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
७	<p>जनसङ्ख्या तथा विकासबीचको अन्तरसम्बन्धको सूचना प्रविधिसमेतका उपयोगबाट अध्ययन, अनुसन्धान र विश्लेषण गरी नीति निर्माण र कार्यक्रम तर्जुमाका लागि सरोकारवाला निकायहरूलाई पृष्ठपोषण गरिने छ ।</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय ● सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ● राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय 	<ul style="list-style-type: none"> ● विज्ञान प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय ● अर्थ मन्त्रालय ● वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय ● केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ● जनसङ्ख्या अध्ययन सम्बन्धी प्राज्ञिक निकायहरू ● विकास साझेदार संस्था तथा गैर सरकारी संस्थाहरू
८	<p>विकास आयोजना र कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा तिनको जनसाङ्ख्यिक प्रभावको समेत अध्ययन गरी तिनको उपयुक्तता पुष्टि गरेर मात्र कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिने छ ।</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय ● राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय ● अर्थ मन्त्रालय 	<ul style="list-style-type: none"> ● शिक्षा मन्त्रालय ● उर्जा मन्त्रालय ● कृषि विकास मन्त्रालय ● वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय

		<ul style="list-style-type: none"> ● संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ● विकास आयोजना कार्यान्वयन गर्ने विभिन्न सरकारी निकायहरू 	<ul style="list-style-type: none"> ● सहरी विकास मन्त्रालय ● भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय ● भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय ● युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय ● महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय ● सिचाई मन्त्रालय ● जनसङ्ख्या अध्ययन सम्बन्धी प्राज्ञिक निकायहरू ● साझेदार तथा गैर सरकारी संस्थाहरू
९	जनसङ्ख्याको लाभांश (Demographic Dividend) हुने हिस्सा र खास गरी युवा समूहलाई रोजगारमूलक कार्यमा उपयोग गरिने छ ।	<ul style="list-style-type: none"> ● स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय ● श्रम तथा रोजगार मन्त्रालय ● युवा तथा खेलकुद मन्त्रालय ● कृषि विकास मन्त्रालय ● सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय ● महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय ● शिक्षा मन्त्रालय 	<ul style="list-style-type: none"> ● अर्थ मन्त्रालय ● संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय ● राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय ● उद्योग मन्त्रालय ● उर्जा मन्त्रालय ● सिचाई मन्त्रालय ● जनसङ्ख्या अध्ययन सम्बन्धी प्राज्ञिक निकायहरू

९.३ कानुनी व्यवस्था

९.३.१ जनसङ्ख्या सम्बन्धी छरिएर रहेका कानूनहरूलाई एकीकृत गरी समयसापेक्ष रूपमा सुधार तथा परिमार्जन गरि लागू गरिने छ ।

९.३.२ जनसङ्ख्याका सवै सवालहरू समेट्ने गरी राष्ट्रिय जनसङ्ख्या ऐन निर्माणका साथै नियमावली एवं आवश्यक निर्देशिका तथा कार्यविधिहरू निर्माण गरी राष्ट्रिय जनसङ्ख्या नीतिको प्रभावकारी रूपले कार्यान्वयनको व्यवस्था गरिने छ ।

१०. आर्थिक पक्ष

१०.१. सरकारी स्रोत, वैदेशिक सहयोग र ऋण, तथा गैरसरकारी एवम् निजी क्षेत्रको लगानी नै समग्रमा यस राष्ट्रिय जनसङ्ख्या नीति, कार्यान्वयनका मुख्य आधार हुनेछन् । यस नीतिको कार्यान्वयनको लागि वनाइने योजना तथा कार्यक्रम संचालन गर्न आवश्यक पर्ने आर्थिक स्रोतको व्यवस्था तत् तत् समयमा नेपाल सरकारले गर्नेछ ।

११. अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

११.१ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनका लागि विभिन्न निकायबाट सञ्चालन हुने कार्यक्रमहरूको प्रत्येक तहमा नियमितरूपले अनुगमन र मूल्याङ्कन गरिने व्यवस्था गर्न चुस्त र प्रभावकारी संयन्त्र बनाई कार्यान्वयनमा ल्याइने छ । यसका लागि राष्ट्रिय योजना आयोगले तर्जुमा गरी व्यवहारमा ल्याएको नतिजामा आधारित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन ढाँचा तथा

सङ्घीय तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले कार्यान्वयनमा ल्याएको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीसमेतलाई ध्यानमा राखी प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीको विकास गरिने छ ।

- ११.२ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीलाई समेत सहयोगी हुने जनसङ्ख्या व्यवस्थापन सूचना प्रणाली स्थापना गरी कार्यान्वयन गर्दै लगिने छ ।
- ११.३ नीति कार्यान्वयनको आवधिक मूल्याङ्कन गर्दै मूल्याङ्कनबाट प्राप्त नतिजाका आधारमा नीतिलाई परिमार्जन गरिनेछ ।

१२. अपेक्षित उपलब्धि

- १२.१ जनसङ्ख्या व्यवस्थापन एवं प्रभावकारी स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको माध्यमबाट मातृशिशु तथा बाल मृत्युदरमा कमी आई गुणस्तरीय जीवनयापन एवं अपेक्षित औसत आयु वृद्धि भएको हुनेछ ।
- १२.२ आन्तरिक तथा बाह्य बसाइसराइ एवं सहरीकरणको समुचित व्यवस्थापन भएको हुनेछ ।
- १२.३ जनसङ्ख्या व्यवस्थापन एवं निर्णय प्रक्रियामा लैङ्गिक मूल प्रवाहीकरण भएको हुनेछ ।
- १२.४ जेष्ठ नागरिक, उपेक्षित एवं सीमान्तकृत वर्ग, लोपोन्मुख समुदायलगायत लक्षित वर्गको सामाजिक न्याय एवं सुरक्षाको प्रत्याभूति भएको हुनेछ ।
- १२.५ सरकारी, गैरसरकारी निकाय, निजी क्षेत्र र नागरिक समाजबाट राष्ट्रिय जनसङ्ख्या नीतिलाई पूर्णरूपमा समर्थन गर्दै त्यसको कार्यान्वयन तथा परिमार्जनमा स्वस्फूर्त रूपमा सहभागी भएको अवस्था हुनेछ ।
- १२.६ यो नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट मुलुकको अन्य क्षेत्रका विभिन्न राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा सहयोग पुग्न गई प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुनेछ ।

१३. जोखिमहरू :

- १३.१ जनसङ्ख्या नीतिमा उल्लेख गरेअनुसार आर्थिक, मानवीय र भौतिक स्रोतहरू उपलब्ध नहुने सम्भावना हुनेछ ।
- १३.२ जनसङ्ख्या व्यवस्थापनको क्षेत्र बहुपक्षीय सरोकारको विषय भएकोले सरोकारवाला निकायहरूको सहयोग र सहकार्य विना यसको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सक्दैन ।
- १३.३ यो नीति कार्यान्वयनका लागि उपयुक्त कानुनी व्यवस्था, संस्थागत संरचना, दक्ष जनशक्तिको उपलब्धता र सक्षम व्यवस्थापकीय क्षमताको आवश्यकता पर्दछ ।

१४. नीतिमा परिमार्जन :

राज्य पुनर्संरचना हुँदा संघीय संरचना अनुरूपका सरकारको दायित्व भित्र पर्ने गरी छुट्टयाई यस नीतिको परिमार्जन गर्नु पर्ने आवश्यकता हुन सक्दछ ।

१५. वाधा, अड्काउ फुकाउने :

यस नीतिको कार्यान्वयनको सिलसिलामा कुनै वाधा अड्काउ परेमा वा विवाद उत्पन्न भएमा नेपाल सरकार स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयले यस नीतिको व्याख्या गरी वाधा अड्काउ फुकाउन सक्नेछ ।

१६. खारेजी :

यो नीति स्वीकृत भई लागू भए पछि राष्ट्रिय जनसङ्ख्या समिति विघठन हुनेछ ।